

МОРАЛНОСТ КАО ИМПЕРАТИВ ПАСТИРСКОГ ДЕЛОВАЊА СВЕТОГ НИКОЛАЈА ВЕЛИМИРОВИЋА У СВЕТЛУ ПСИХОЛОГИЈЕ РЕЛИГИЈЕ

Сажетак: Рад се бави анализом сабраних дела Светог Николаја Велимировића у светлу психологије религије. Коришћена су дела: „Разни чланци, беседе и студије“, „Наука о закону – Номологија“, „Рат и Библија“, и „Мисионарска писма“. Циљ рада је да, кроз методу анализе религиозних списа и одабир текстова из Николајевих дела, у којима се на директан или индиректан начин говори о моралу укаже на учесталост његовог поучавања о моралном расуђивању и делању. Кроз паралелно упоређивање његових поука и савета и дефиниција психологије, указује се на коегзистентност његовог пастирског деловања и праксе психолошког саветовања. Расветљавањем његовог позиционирања у односу на овај појам, називу се могућа решења многих егзистенцијалних питања човека. Обзиром да психологија и психијатрија као емпиријске науке, моралност сврставају у низ психичких функција, закључак би био, да је утицајем на побољшање моралног живота појединца и народа, Николај решавао духовне и психичке, индивидуално – социјалне проблеме људи.

Кључне речи: Моралност, Николај Велимировић, психологија, религија.

MORALITY AS AN IMPERATIVE OF THE PASTORAL ACTIVITY OF SAINT NIKOLAJ VELIMIROVIĆ IN THE LIGHT OF THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

Abstract: The paper deals with the analysis of the collected works of Saint Nikolaj Velimirović in the light of the psychology of religion. The works used are: "Various Articles, Sermons and Studies", "Science of Law – Nomology", "War and the Bible", and "Missionary Letters". The aim of the paper is to point out the frequency of his teaching on moral reasoning and action, through the method of analysing religious writings and selecting texts from Nikolaj's works, which directly or indirectly discuss morality. Through a parallel comparison of his teachings and advice and the definition of psychology, the coexistence of his pastoral work and the practice of psychological counselling is pointed out. By clarifying his positioning concerning this concept, possible solutions to many existential questions of man can be glimpsed. Considering that psychology and psychiatry, as empirical sciences, classify morality as a series of psychic functions, the conclusion would be that by influencing the improvement of the moral life of individuals and nations, Nikolaj solved the spiritual and psychic, individually - social problems of people.

Key words: Morality, Nikolaj Velimirović, psychology, religion

1 Храм Св. Апостола Петра и Павла, О.Ш. „Ђура Јакшић“, Јелашница. Е-mail: igor-stojkovic87@gmail.com, ORCID ID 0009-0008-2022-1819.

Увод

Свети Николај Велимировић је о моралу писао и говорио на разне начине и у различитим животним околностима. Моралне критеријуме је постављао у складу са индивидуалним карактеристикама сваког човека али никада не одступајући од Божанске науке записане у Светом Писму и Светом предању Цркве. Морално расуђивање и делање за њега представља основу духовног живота, са циљем обнављања заједнице са Христом. На самом почетку рада, објашњавамо задату методу и психичку функцију моралности, ради бољег увида у контекст нашег истраживања везаног за морал и морални закон. Затим се рад бави садржајима који на експлицитан начин говоре о моралности, а које је изговорио Свети Николај.

Даља анализа има за циљ да одговори на питање колико су Николајеви савети коегзистентни са дефиницијама савремене психологије и психологије религије. Из тог разлога, тема са Николајевих дела, више пута бива прекинута дигресијама са аналогним темама и дефиницијама из психологије. Додатна хипотеза се огледа у томе, да уско теолошки гледано, без увида у шири контекст пастирског деловања владике Николаја, читалац може да се нађе пред изазовом у виду закључка, да је Николај теми моралности приступао на јуридички начин, у смислу односа морала, греха и покајања. Из тог разлога, у најужем фокусу су његови одговори, тумачења и савети који су аргументовани Светим Писмом.

1. Реч о методи и психичкој функцији моралности

Да бисмо предмет неке науке могли објективно и егзактно истражити, потребно је изабрати методолошки поступак који ће нам дати највећу могућу објективност приликом рада. Овде се одмах намеће питање: *Да ли је емпиријско-психолошко истраживање религиозног живота уопште могуће?* (Каилбах, 1936: 27). Сматра се да је можда научно лакше посматрати болесне религиозне доживљаје, али се тиме не постиже ништа у односу на здраву религиозност. Истраживањем богате историјске хришћанске литературе, можемо извести закључак да постоји мноштво писаних исповести и сведочанства особа које говоре о свом богатом религиозном искуству. Навешћемо као пример Св. Августина, мада је списак мистика и теолога, који су на основу ретроспективе својих религиозних доживљаја, записали своја искуства, веома дуг (Каилбах, 1939: 22).

Зачетак психологије религије можемо датирати баш на основу тих ретроспективних описа. *Појам религиозног доживљавања није тек плод модерне психологије религије, него је већ познат у списима средњовековних*

схоластика и мистика који без научно-психолошке намере посматрају и описују своје узвишене религиозне доживљаје, каже Каилбах (1939: 22).

С обзиром на компликованост и деликатност предмета истраживања психологије религије, постоје многа лутања по питању метода. Још давне 1923. године је немачки теолог и историчар религије уочио да, религијско-психолошка истраживања показују једну такву разноврсност метода, по којима ради ова наука, да то често збуњује (Хејлер, 1923: 13). Неке од метода које се помињу у психологији религије су:

- емпиријско - индуктивна метода;
- прагматично- емпиријско индуктивна метода;
- патологистичко – позитивистичка метода;
- психоаналитичка метода;
- аналитичка метода;
- генетичко – етнопсихолошка метода;
- логотерапијска метода;
- метода анализе религиозних списа.

Важно је поменути, да узимајући ма коју методу, сматра се да атеиста, због одређених предрасуда, не може на исти начин анализирати и размишљати о религиозним доживљајима као што то чини човек, који и сам има нека религиозна искуства. Атеиста ће, због свог априоризма², бити необјективан. За њега ће свако религиозно искуство бити предмет отуђене свести, и зато га треба приписати стадијуму митолошког развоја човечанства (Ослић, 1996: 13).

Метода анализе религиозних списа је једна од најкоришћенијих у психологији религије. Користи се за испитивање религиозности на основу историјских докумената, т.ј. на основу списа појединих знаменитих религиозних личности (Лоренц, 1940: 64). У овој методи се користе аутобиографије, дневници, исповести, писма, песме, химне и др. Да би се користила ова метода, креће се од претпоставке, да је писац докумената имао богато развијен религиозани живот.

У погледу морала, он у најширем смислу подразумева облик друштвене свести, скуп неписаних правила, обичаја, навика и норми, који су прихватљиви у друштву. Моралност као психичка функција представља способност човека да сам себи изриче норме којих ће се придржавати и да сам себе кажњава за непридржавање тих норми (Марић, 1998: 42).

Ова психичка функција је уско повезана са појмом врлина, а врлине су у хришћанству темељ здравог психичког живота. Напредовање у њима представља целоживотни процес (Сиријски, 2013: 431). Аскетска и подвижничка

2 Философски правац који у теорији сазнања и етици прима све *a priori*.

литература као средство за узрастање у моралном и врлинском животу предлажу молитву. Свети Јован Лествичник молитву назива „мајком свих врлина“ (Лествичник, 1997: 188).

Моралност се састоји из моралног расуђивања (мишљења) и моралног понашања (делања). Расуђивање се даље може поделити на форму и садржај. Морално расуђивање представља мисаони процес уз помоћ кога се доносе одређени морални судови, моралне одлуке и морални закључци. Морална ситуација је везана за међуљудске односе, што даље имплицира да је основ моралног расуђивања однос са другом особом (Марић, 1998: 42). У моралном расуђивању изузетно важну улогу имају морални принципи као што су поштовање потреба другог, правда, једнакост, једнакоправност, узвратност, човекољубље итд. (Марић, 1998: 42).

Као и све друге психичке функције и моралност као таква, склона је поремећајима. Они се односе на неисправне, незреле, асоцијалне моралне одлуке, односно моралне мисаоне конструкције. Ту спадају егоистичко – хедонистичка оријентација, интуитивно – ирационално доношење одлука, социјално - адаптирана оријентација. Безосећајно морално расуђивање подразумева да није дошло до развоја скале емоција важних за развој моралности: праштања, саосећања, емпатије, алтруизма, а нарочито није дошло до развоја осећаја кривице или савести (Марић, 1998: 45).

Управо, оваква стања душе Николајевих рецепијената, представљају приоритетни задатак његовог пастирског деловања. Дефинисање моралности на овај начин указује нам на контекст којим ћемо уочити начин његовог деловања на ову психичку функцију.

2. Позиционирање Светог Николаја Велимировића у односу на моралност

Поред индиректног обраћања у вези моралних постулата, и поред разних скретања пажње на упражњавање неморала, владика о проблему морала говори једним конкретним текстом, називајући га баш тако „*морални проблем*“ (Велимировић, 1983а: 171). Наиме, он овде каже да не постоје разлике између моралних проблема људи из раније историје човечанства, конкретно људи поменутих у Јеванђељима, и наших савременика. Они се тичу односа човека према Богу, међуљудских односа, односа једне народности према другој, односа родитеља према деци и обрнуто, брачних односа, односа богатих и сиромашних, старешина и поданика, односа према пријатељима и непријатељима и вредновања учења и знања (Велимировић, 1977а: 273). Поставља питање о томе, да ли постоји и један једини морални проблем нашег времена који није поменут у Јеванђељу и не само поменут него и решен. Изриче да је Јеванђеље средство за решавање моралних проблема, оружје,

и да ако тамо нема решења, онда оно престаје да буде то што јесте. Младе људе саветује да „о новим моралним проблемима“ говоре само они који не познају Јеванђеље и да такве закључке доносе они који нису утемељени у Цркви и у њеном учењу. Постоје и они, како каже, који се боје оштрица Јеванђеља, „да не падне на лиснато и бесплодно дрво њиховог живота“, те такви зато траже неко решење лакше и површније од јеванђелског (Велимировић, 1977а: 273). За владика Николаја не постоји никакав други извор моралности сем Библије. Она је морални закон који је Бог дао човеку и који је човек слободном вољом примио од Бога. Бог је морални „законодавац а човек законопрималац“. По њему Библија и нема други закон сем моралног закона. Он представља упутство за владање човека у овом свету. У њему се дају смернице како да човек оствари своје назначење од Бога, да превазилази законе природе. Природни морални закони за Николаја и не постоје. Оно што данас називамо природним законима, владика сматра да се тим именом назива, јер је природа од Бога, преко човека, такво законодавство усвојила и прихватила а не да изван Бога тиме располаже. Појам моралности је у синергији са појмом савести а Бог представља савршену свест и савршену савест (Велимировић, 1977а: 257-264).

Схватато да је Николајево расуђивање по питању моралности библијски утемељено и да не постоји изван оквира које је Бог преко Светог Писма успоставио. Такође, примећујемо да се његов став по овом питању не разликује од ставова које срећемо у психологији. Обзиром да смо моралност дефинисали као способност човека да сам себи изриче моралне норме којих ће се придржавати, јасно је да човек те критеријуме мора од неког да усвоји, а у контексту реченог тај неко је Бог и његова реч упућена човеку преко Светог Писма и Светог предања. Човек као икона Божија, рађа се са могућношћу да овлада моралним законима, а духовним узрастањем током живота, он то своје назначење култивише и развија.

3. Анализа моралности у делима Светог Николаја Велимировића

Светог Николаја Велимировића и његов пастирски рад није могуће посматрати изван времена и простора у коме је живео (Радић, 2011: 167). Из тог разлога значајно је нагласити важност историјског контекста у анализирању његових дела. Човек који је детињство провео у селу, школовао се у српској престоници, Русији, Швајцарској, био двоструки доктор наука, преживео два светска рата, био надлежни архијереј у двама Епархијама, заробљиван и утамничаван, неминово је да се сусретао са различитим нивоима моралне свести (Катана, 113-152).

Човекове моралне вредности, за њега представљају израз богомдане слободне воље.³ О томе говори у делу „*Наука о закону*“. Ослањајући се на текст Старог Завета и трећу књигу Мојсијева, којом у 26. глави Бог каже, „*Ако будете живели по мојим уредбама и заповјести моје држали и извршавали, даваћу вам дажд на врјеме и земља ће рађати плод свој...*“ закључује да срећа човекова зависи од извршавања или неизвршавања моралног закона Божијег (Велимировић, 1977а: 273). Он даље наводи да временске прилике, здравље, слобода народа од ропства, ратни исходи, материјално стање појединаца, зависе од стања морала у једном народу (Велимировић, 1977а: 273). Знајући да поменути појмови представљају идеал човековог живота, набраја их као подстрек и мотивацију за морално узрастање читаоца. Мотивација, какво јој се значење даје у психологији, представља чест начин којим се Николај служи приликом деловања на морално буђење људи.

Он увиђа да знање о томе шта је морално, није довољно да неко буде моралан (Рот, 2002: 302). Људи понекад поступају у складу са својим моралним принципима а понекад то не чине. Један од узрока, лежи у томе што осим моралне свести, као покретачке снаге акција људи, делују и многи мотиви, као и то што моралне вредности нису једини циљеви чијем остварењу људи теже. У одређеним ситуацијама постоје различите потребе, мотиви и циљеви којима људи теже, а који понекад стоје у супротности са моралом и добијају премоћ над њим (Рот, 2002: 302).

Начин на који мотивише владика Николај често је есхатолошки тематизован. Есхатолошки оријентисане беседе двоструко делује на паству. У слушајевима очајања због греха, оне пружају наду у опроштај грехова. У ситуацијама где су слушаоци склонији преступима закона без осећаја кривице и одговорности, овакве беседе подсећају на кончину и пролазност земаљског живота, и на неизвесност вечности.

Једно Васкршње обраћање владике Николаја започиње следећим речима: „*Зар нисте чули? Зар још нисте чули, да је поново рај отворен? Не рај на земљи него на небу, не у времену него у вечности. И да су у тај непролазни рај уведени: преступник и разбојник и сиромашак; преступник Адам, разбојник са крста и сиромашак Лазар*“. У истом тексту даље каже: „*Зар још нисте чули, за првог изнаника из Раја, праоца свих изнаника, да је искупљен и опран крвљу Љубави на крсту*“ (Велимировић, 1983б: 31). Сличан приступ у мотивисању и подизању морала налазимо у владикиним „*Васкршњим*

3 Вољу овде треба разумети у контексту „стремљења“, како говори Св. Максим Исповедник „*Марину преподобњешем презвитеру*“. „Наиме када нечему стремимо, најпре то разматрамо, па размотривши, расуђујемо; а затим, расудивши, уместо онога што је лошије, хотимично бирамо оно што нам се по расуђивању чини бољим“. Свети Максим Исповедник, *Богословски и полемички списи – питања и одговори*, превод С. Јакшић, Беседа, Нови Сад, 2022, стр. 14.

размишљањима“, где он ослањајући се на /1. Кор. 2, 9/, говори да Христово Васкрсење представља решење свих проблема живота и битисања који муче човека, да су све материјалистичке и натуралистичке теорије и филозофије одбачене, да су све мистерије разрешене, све тајне објављене и сва племенита осећања и жеље срца људског испуњене.⁴

Када је реч о пастви којој нису довољна обећања блаженства будућег живота, чини се да је владика имао изузетан увид у то да, неки људи као једини мотив за морално исправљање прихватају застрашивање. На основу појединих текстова, може се претпоставити да су владикине речи биле упућене људима који немају изражену грижу савести и осећај кривице (Корнаракис, 2023: 7). Човек са таквим психопатским симптомима, по правилу зна шта је у друштву морално прихватљиво и исправно, али сам друштвене стандарде о томе шта је морално, као принципе властитог понашања, није усвојио (Рот, 2002: 302). У оваквој ситуацији је морално преумљење могуће само под претњом разним врстама санкција (Рот, 2002: 302).

Вођен тиме, владика Николај често наводи примере из Старог Завета, где и у насловима својих дела као да претњом лечи неморал: „*Зашто је морао доћи потоп*“, „*Вавилон и Содом*“, „*Неумитност моралног закона у судби људи и народа*“ итд. (Велимировић, 1977а: 266-276). Занимљиво је његово виђење ситуације у којој Бог изриче Десет заповести. Сликвит библијски приказ у том тренутку, попут громава, муња, густих облака, владика користи како би застрашивао преступнике моралног закона: „*И све то што се тобож догађа по неким природним законима, стављено је у службу моралног закона...*“ (Велимировић, 1977а: 271).

Како би поправљао моралност везану за туђу имовину- крађу, поред осме Божије заповести, наводи пример из књиге Исуса Навина. Наиме, указује на погубне последице које је претрпела читава војска због једног крадљивца из њихових редова.

Даље, говори о случају када је Ахав, син Хармијин из колена Јудина украо један непријатељски плашт, сребро и злато и закопао под земљу. Тада је војска Гајова појурила војску Израилеву, сустигла и победила. По његовим речима, војску није посекао мач него неморал и грех, што потврђује цитирајући Божије речи у обраћању војсковићи Навину: „*Згрешио је Израил, и преступио је савет мој, јер узеше од проклетих ствари, и украдоше и затајеше*“ (ИНав 7,11). Овде паства владикина бива упозорена, да у неморалу не делују логички или природни закони. Такви закони, по владици Николају, заправо и не постоје. Нелогичност, да три хиљаде Израилца није могло да освоји град Гај, треба тражити у нарушавању моралних закона.

4 Превод са енглеског се налази у: у Епископ Николај, Сабрана Дела, 13., издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Химелстир, 1986., 32. Оригинал на енглеском у: Holy Trinity Bulltin, Pitsbuergh, O.a., April 1972.

Поремећај моралности која се односи на живот другог, истиче кроз пример у коме се деструкција вратила аутодеструкцијом. Овде говори о случају где је Зимрија био слуга израиљског цара Иле, и како га је убио. Као последицу таквог греха, претрпео је страдање у пожару који је сам намерно изазвао (Велимировић, 1977а: 271).

Нема те животне околности у којој се човек може намерно или случајно наћи, а да се бреме њених искушења не може олакшати покајањем у виду моралног исправљања. Од здравља, као базичне жеље човекове за преживљавањем, преко материјалног статуса па све до ратних исхода, све је потчињено моралном закону. Без обзира каквог је психолошког профила читаоц, странице Николајевих дела, преносећи Реч Божију Старог и Новог Завета, стављају се у улогу будитеља савести и саветодавца ка духовном узрастању.

3.1. Моралност у ратовима

Обзиром да су различити ратни сукоби код нас у држави, а и свуда у свету, обележили живот владике Николаја, не изненађује чињеница да је један део свог пастирског деловања усмерен управо на саветовање у таквим околностима (Кајтез, 435-474).

Посматрајући ратне сукобе из перспективе Цркве, они представљају физичку пројаву духовне болести човечанства – братоубилачке мржње. Свети Николај као Црквени пастир, свој став о рату је градио на двема највећим јеванђелским заповестима, о љубави према Богу и према сваком човеку али је такође указивао да мир није могућ по сваку цену. Сматра, да се садржина мира мора тражити дубље а не површно како се то иначе ради. Преносећи утиске са једне мировне конференције у Америци, излаже да су тамо постајале две фракције. Присталице једне били су, по његовим речима, пацифисти а једне миротворци. Миротворцима замера да они траже мир по сваку цену, заборављајући да су Содом и Гомора уништени за време мира и наглашава да један корумпирани мир може бити гори од херојског рата (Велимировић, 1983в: 615).

Владика Николај несумњиво, у својој пастирској бризи, показује изузетно знање о томе како треба руководити паству у околностима рата. У својим текстовима се позива на текстове Библије и њима указује на понашање које се очекује од хришћана у тренуцима ратних сукоба.

Боравећи у америчком граду Вилиамстауну 1927. године, имао је прилику да присуствује седници горе наведене конференције, на којој су се разматрале могућности за очување светског мира и стабилности, а чији су учесници били представници многих народа и раса. Обзиром да су на конференцији учествовали политичари, министри, војсковође и сви они од којих би могли зависити могући ратни исходи, владика вешто упућује библијске приче које говоре о ратовима. Тиме покушава да стави до знања, да и у случају

неопходности учешћа у рату, човек може и мора да поштује моралне принципе и обазире се на последице које може имати уколико их нарушава. Књигу под називом *Рат и Библија*, посвећује учесницима конференције, где их у предговору ословљава својим пријатељима и сатрудницима. Такође, наглашава да је књига писана о рату у светлу Светог Писма и да ће она у време мира бити посматрана са равнодушношћу, док ће се у ратним околностима тражити и читати са разумевањем (Велимировић, 1977а: 179).

Приликом једног путовања бродом са неким од чланова конференције, владика наглашава пророчким речима, да ће се рат, уколико до њега дође, одвијати са потпуним одсуством моралних начела. Упозорава своје слушаоце, да ће се рат водити без присуства милости, поштења и витештва (Велимировић, 1977а: 188). Због ужаса који ће се гледати у сукобима, предвиђа да ће многи окусити бол психичких траума и поремећаја. „*Многи ће од ужаса позверити, облесавити или полудети. И они ће сасвим наги, чупави и прљави, трчати по друмовима и улицама, по горама и пољима, урличући као зверови и нападајући на оне које сретну или стигну*“ (Велимировић, 1977а: 188). Изричито инсистира на томе да се морално посрнуће у међуљудским односима дешава као последица греха према Богу. Говорећи о братоубиству Каина и Авеља, он наглашава последице поремећаја моралности по питању зависти⁵. Рат је за њега последица ратовања против Бога (Велимировић, 1977а: 193). Желећи да скрене пажњу на наследне последице рата и тиме позове своје слушаоце и читаоце на моралну будност, он износи да рат родитеља против Бога резултира међусобним ратом њихове деце.

Да је међу тамошњим реципијентима владикине речи било омладине, може се закључити на основу његовог текста у истом документу, а који носи назив *Господ застава моја*. Он овде наглашава обавезу поштовања родитеља, наводећи један пример из Светог Писма. Реч је о рату девет царева, који је био препун освете и пљачке, а оваква морална разурданост и ратни губици били су последица греха непоштовања родитеља.

Иако у једном тренутку делује да се и непоштовањем моралних начела може победити, крајњи исход показује да се победа некад даје само зато да би се ужасније осетио пораз. Несмотреношћу цара Ходологомора уз остале робове поведен је и праведни Лот. Ова вест је дошла до Аврама који је окупио своје слуге и са чврстим поуздањем у Бога напао пет победоносних царева. Желећи да скрене пажњу генералу коме се обраћа, владика наглашава да Аврам ништа није узео за себе, па чак није наплатио ни ратне трошкове (Велимировић, 1977а: 193).

5 О зависти, у контексту психологије религије види више у: Јеротеј, Влахос, *Православна психотерапија*, Библиотека „Образ светачки“ књига 12, превод Антонина Пантелић и Зоран Буљугић, Београд, 2010, стр. 312.

Правдајући себе и своја морална посрнућа човеку је својствоно да се у одбрани својих грешака позива на другачије историјске околности.. Николај је дубоко веровао да ниједна ствар у природи и ниједан догађај у историји не пропадају. Историјска моћ не опада већ расте и увећава се. Управо, износећи аргументе о таквом ставу, даљим излагањем владика пребацује тему на новија дешавања, са којима је слушаоц вероватно боље био упознат. Он каже генералу да догађај који му је описао, покуша да анализира кроз поступке освајача Париза 1870. године. Говори како би било дивно чути Бизмарка у Паризу са речима: „Дижем руку своју ка Господу Богу вишњему, чије је небо и земља, заклинјући се о Француско: ни конца ни ремена од обуће нећу узети од свега што је твоје, да не речеш: ја сам обогатила Немачку!“ Овакве речи би остале упамћене много дуже од милијарду франака које је Бизмарк изнудио од побеђене Француске (Велимировић, 1977а: 191-195).

Но, овакву кратку аналогију убрзо враћа на библијски мотивисане примере, сматрајући их увек апсолутним ауторитетом. Сада излаже пример из периода Мојсија, цитирајући његове речи приликом сумње у помоћ Божију: „*Шта ћу чинити с овијем народом? Још мало па ће ме засути камењем*“ (Излазака, 17, 11). Исход овакве сумње је био погубан за народ. Напао их је пустињски цар Амалик а страх и ужас који је претрпео израилски народ, био је опомена и својеврсна казна за сумњу. Овде постоји један кључни моменат владикине мисли у контексту неопходности следовања моралних закона. Истичући молитву Мојсијеву приликом доаласка Исуса Навина у помоћ, он слушаоцу скреће пажњу да се ток рата мења у зависности колико се војска морално влада. Молитва је по Николају начин за мењање моралне свести: „*Запазите генерале, оригиналну карактеристику овога рата: главни војсковођ не командује војском него стоји непомичан на молитви за уздигнутим рукама ка Богу, док његов помоћник командује и води борбу с непријатељем. И не победи толико онај који је водио борбу колико онај који је уздизао молитве*“ (Велимировић, 1977а: 195).

Да нема диллему по питању ратних исхода у контексту моралности, владика као да својим текстом под називом „*Ко ће победити у будућем рату?*“ ставља тачку на свој став, а који је уједно и савет слушаоцима који би се могли наћи у ратним околностима. Наглашава да у рату не побеђују ни културнији, нити многобројнији, нити боље опремљени оружјем, већ да је право оружје само оно које је у сагласју са Божијим моралним законима (Велимировић, 1977а: 237).

3.2. Моралност у делу „Мисионарска писма“

Међу поштоваоцима Светог Николаја Велимировића често се може чути да оно што посланице Светог апостола Павла представљају за хришћане, то су мисионарска писма владике Николаја за српски народ. Она су

сведок да питања о вери немају границе и да је свако питање људско уствари питање вере. У овим писмима, јасним језиком, прилагођеном ономе који поставља питање, владика сведочи о највећим животним истинама. У фокусу истраживања на задату тему моралности износимо осврт на пет писама.

У 136. писму, владика се обраћа човеку који се „горчи на клеветнике“. Запажа да се он гони на суду са четрдесетак клеветника, који му вређају част, износе неистине о њему, његовом карактеру па чак и о његовој породици. Поменути прималац писма констатује да би свет био много лепши без тих клеветника, и да он не би морао да се мучи када њих не би било, па зато има потребу да их мења. Примећујемо проблем са моралним расуђивањем али и са моралним делањем. Евидентно је да доноси асоцијалне моралне одлуке и да су његови закључци егоистично оријентисани. Неумесно би било да на основу само овог једног примера доносимо суд о карактеристикама личности овог човека, већ ћемо само констатовати запажање у конкретној ситуацији. Да би смо утврдили карактеристике личности одређене особе, неопходно је да одређена особина буде трајна, а такву особину називамо цртом личности (Требјешанин, 2015: 208). Владика не пориче да су напади на њега нехришћански, али му истовремено скреће пажњу да се и он на нехришћански начин бори против њих. Подсећа га на начине како је сам Христос поступао са својим клеветницима. Пита га да ли мисли да је ико више клеветан од Сина Божјег и његових апостола. Такође, још једном подсећа читаоца да преиспита своја морална расуђивања, скренувши му пажњу, да нема потребе да се брине уколико је његова душа здрава и чиста пред Богом (Велимировић, 1978: 159).

137. писмо нам говори о примеру неодржања обећања дата Богу и људима. Владика се обраћа човеку коме је дете боловало и који се заветовао да ће даривати Цркви једну њиву, која се граничила са Црквеним двориштем, уколико дете оздрави. Дете је оздравило али човек није одржао своје обећање. Ово је карактеристичан пример да морално расуђивање не гарантује морално делање. Критику добија да је поступио са лукавством, да је само делимично испунио обећање јер је њиву продао и само половину новца дао Цркви, односно и део те половине присвојио. Сусрећемо се са случајем промене става у ситуацији где се он донео у једним околностима а променио након разрешења критичне ситуације.⁶ Обзиром да се на овом конкретном примеру промена става према испуњењу обећања прекршила, савет долази у виду препоруке читања пете главе Дела Апостолских. Тамо је описан сличан случај. Владика саветује да овај човек добро упамти речи апостола Петра које говори кривцу: „Људима нијеси слагао него Богу“. Даље каже да Богу нису потребне њиве ни волови, али му требају искрене

6 О дефиницији ставова види више у: Никола, Рот, *Општа психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004, стр. 278.

и поштене душе. Подсећа га да не ропће на немилост Божију и да, иако су околности тешке, ипак благодари Богу (Велимировић, 1978: 159).

Прималац 141. по реду писма, удају своје ћерке је видео као трговину за „скупог“ зета. Оваквој неморалној мисли је додао и неправедно дело. Када му је пријатељ умро, лажним рачунима је присвојио његову имовину и тако његову жену и децу оставио без основних егзистенцијалних средстава. Исход је био такав, како Николај наводи, да је добио зета који се телом венчао за његову ћерку али срцем за његов новац. Крајњи резултат је наравно био суноврат оваквог брака. Овде владика не говори много о свему што се догодило, већ се пита како овом човеку може бити чудна „*неправда*“ која се десила његовој ћерки. Саопштава му, да се не изненади ако би морао да буде „*дадиља*“ свом унучету, ако буде стално испуњен бригом и што ће чак можда морати да продаје ствари из куће како би се прехранили. Изричито напомиње важност врлине скромности и да Божији морални закон не смео схватати као неку давну јеванђелску испевану песму, већ као једини исправан пут у животу (Велимировић, 1978: 165).

294. писмо владика именује народном изреком: „*Ко другоме јаму копа сам у њу упада*“. Наслов је својствен Николајевој поимању моралних закона. У овом документу, обраћа се човеку који је имао „*злобног комшију*“ и који је забрањивао људима да пролазе кроз његово двориште како би дошли до воде за пиће. Постављао је препреку у коју се касније уплела његова ћерка, са нажалост трагичним последицама. Даљим текстом подсећа и на сличан пример из времена иконоборства. Наиме, Цар Лав Јерменин, иконоборац, је наурио да уочи Божића убије свог пријатеља Михајла, али се сплет догађаја одиграо тако да јер царев слуга на крају убио њега (Велимировић, 1978: 293).

Важно помена на овом месту сматрамо и 295. писмо, где се види пример деловања Божије благодати на човеку који је живео придржавајући се моралних кодекса. Њега су три пута враћали са смртне казне без икаквог видљивог разлога. Овде владика види интервенцију Божију као награду за исправан моралан живот. „*Несумњиво да је за то морало бити невидљива разлога у вама и у Ономе који вас је створио*“ (Велимировић, 1978: 294).

Николајеви одговори имају за циљ да укажу на то како морални закони коегзистирају са грехом. Циљ писама није јуридикчко схватање греха, већ она имају педагошки смисао усклађен са субјективним доживљајем стварности адресата ових поука. Попут савета које можемо наћи у аскетском предању Цркве, где је грех резултат укоренењих страсти (Керн, 1997: 187)⁷,

⁷ Кипријан Керн, говорећи о страстима, наводи следеће: „Светоотачка аскетика у своме многовековном искуству искристалисала је учење о страстима, као изворима греха у нама. Свети оци – аскети увек су тражили да открију праизвор овога или онога греха, а не само већ учињено дело. Ово последње је само резултат дубоко у нама укоренење

идентично схватање имамо и код Николаја. Лечење страсти се спроводи упражњавањем врлина а крајњи циљ је живот у заједници са Богом који је извор духовног здравља.

3.3. Моралност у документу „Разни чланци, беседе и студије“

Већ у првим редовима овог документа, владика износи образац за достизање здравог моралног живота. Својствено њему, али и читавој хришћанској мисли, та формула се огледа у покајању.

Истичући тадашњу високу стопу смртности у Београду, подстиче слушаоце на блажено сећање на смрт. Одмах се примећује да су циљна група људи склони поремећају психичке функције моралности везане за стицање имовине. Подсећајући на неизвесност часа смрти владика говори: „*Да ли да проведемо ово кратко време на забавама и у позоришту? Или у бројању својих новаца и драгог камења?*“ (Велимировић, 1983б: 31). Одмах затим поставља реторичко питање о томе да можда постоји нешто о чему би било боље размишљати када се такве околности узму у обзир. Наводећи пример самога Господа Исуса Христа, који каже „*Покајте се јер се приближи Царство Божије*“, Николај скреће пажњу на пролазност материјалних ствари. Затим, о сили покајања говори кроз неколико примера од којих ћемо поменути Блажену Таису и Блажену Пелагију. Оне су биле надалеко чувене грешнице, које су покајањем и поправком свог до тада посрнулог моралног живота, постом и молитвом, успеле да задобију милост Божију. Неретко као пример покајања наводи Свете Немањиће и конкретно оца Светог Саве, Стефана Немању. „*Где и он је морао ступити на уску стазу покајања*“ износи владика (Велимировић, 1983б: 34).

Свестан да је међу људима вероватно и оних који у оваквим примерима виде застарелост, владика и овде, као и много пута у својим излагањима, наводи савремене примере. Конкретно на овом месту, говори о трговцу са којим се сусрео претходних дана. Овај трговац је морално посрнуо на начин да је варао људе потурањем лажног новца и фалсификовањем. Такође, бавио се и зеленштвом са високим каматама, о чему је и сам сведочио (Велимировић, 1983б: 36).

Да је морално стање оних који су окруживали владика било понекад веома разуздано, сведочи један пример жене за коју каже да је историја њеног мрачног живота таква, да би је стидно било поновити и у крчми а камоли у

грехољубиве навике или страсти, коју ови древни писци називају 'злим помислом' или 'злим духом'. [...] Најшире прихваћена схема припада светом Јовану Касјану Римљанину, чијим стопама иду: Евагрије, Нил Синајски, Ефрем Сиријски, Јован Лествичник, Максим Исповедник и Григорије Палама. Ови писци су сагласни да се сва греховна стања човекове душе могу свести на осам главних страсти: 1) стомакоугађање, 2) блуд, 3) среброљубље, 4) гнев, 5) туга, 6) унинија, 7) славољубље, 8) гордост“.

храму (Велимировић, 1983: 37). Овде извештава да су греси ове жене, били слични гресима древних грешница али наглашава и да је њено покајање идентично покајању оних првих.

У часопису „Хришћанска заједница“ (1931: 2-5), текст једне писане беседе владике Николаја, носи назив „Хигијена душе“. Овом беседом се обраћа сваком човеку који истрајава на путу моралног усавршавања. Како и сам владика каже, под појмом хигијена најчешће подразумевамо телесно здравље, односно да је хигијена начин на који можемо да предупредимо болести тела (Велимировић, 1983б: 42). У свакој телесној хигијени истичу се три главне потребе, без којих тело не може бити здраво. То су: светлост, ваздух и храна. Такође и у духовној хигијени постоје три главне потребе без којих душа не може бити здрава. То су: Бог, молитва и реч Божија (Велимировић, 1983б: 42). Терминолошки слично, о појму хигијене душе бави се и др Никола Рот у свом делу „Опита психологија“, Он користи израз „ментална хигијена“ За њега је ментална или душевна хигијена, активност усмерена на то да се очува душевно здравље и спречи његово нарушавање, као и да се успостави и опет стекне ако је поремећено (Рот, 2004: 306). Као једно од средстава одржававања менталне хигијене препоручује се психолошко саветовање, тако да примећујемо извесну сродност и сличност у саветовању и беседништву које практикује владика Николај. За менталну хигијену нужно је и наћи активност коју ћемо обављати са задовољством и посао који ћемо вршити са успехом. Уколико нас посао којим се бавимо не може у потпуности задовољити на овом плану, онда је потребно наћи секундарну активност која ће нас испуњавати. Најзад, важно је укључити се у друштвени живот и учествовати у друштвеним акцијама. Да бисмо постигли друштвену равнотежу неопходно је осећање да ми у друштву имамо своје место и своју функцију, као и да смо друштвено корисни и да нас средина прихвата и цени (Рот, 2004: 310).

Вратићемо се сада на писану беседу владике Николаја, у горе наведеном контексту. Моралност овдашњих читаоца владика поспешује својим хришћански мотивисаним саветима за хигијену душе. Излаже да је Бог светлост душе. Што је душа више изложена тој светлости, то је здравија, веселија, снажнија. Наглашава да је Бог разумна светлост јер гледа и види све мисли људске као и све жеље и намере. Када је човек свестан тога да Бог гледа, он се онда стиђи лудих мисли, грешних жеља и неправедних намера (Велимировић, 1983б: 42).

Под ваздухом душе владика подразумева молитву, јер колико нам је потребно дисање ваздуха за тело, толико нам је и молитва потребна за душу. Интересантан је пример који излаже о детету у утроби мајке. Док се год дете налази код мајке оно не дише, а чим се роди почиње са дисањем. Исто тако, док се год човек душевно не роди од Христа, он не дише молитвом, а чим се духовно роди молитва постаје његово дисање (Велимировић, 1983б: 43).

„*Не живи човек о самом хлебу, но о свакој ријечи која излази из уста Божијих*“ (Мат. 4, 4.) овим јевађељским речима Николај говори о храни душе. Храна души је реч Божија. Под речју Божијом сматра сву науку Божију откривену људима кроз Господа Исуса Христа (Велимировић, 1983б: 44). Савет о значају моралности износи у виду параболе између претераног наслађивања тела храном које резултира болешћу тела, и наслађивања „*постављеницама*“ неморалних дела која као последицу доносе болест душе.

Време у коме је деловао владика Николај, било је познато по неморалу који се сјатио у српску престоницу. С тим у вези, владика изриче једну беседу београдским свештеницима. Позива их да поправљају свој морални живот и истиче забринутост због тога што и у самом свештенству види поремећеност ове, језиком психологије назване, психичке функције. Текст носи назив „*Београдски свештеници*“ (Велимировић, 1983б: 158). На ком моралном ступњу су адресати ових речи, види се из набрајања које износи владика, повезана с тим, шта се од њих очекивало а шта заиста добило. Он каже, помало иронично, да су се људи изван града надали да је београдско свештенство сложено као један, да има своје недељне састанке, молитве и већања, да организује хиљаде богомољаца који се састају у приватним домовима, да храбри студенте, да користи добротворство многих добрих душа за издавање религиозне литературе. Даље говори да се очекивало да редовно сакупљају прилоге за потребите, да посећују болеснике у болницама, да организују „*врле грађане и грађанке*“ ради помагања у сузбијању порока. Овде помиње и чувено „*Свештеничко удружење*“ за које говори да би по природи требало да буде организовано са идејом за морални препород народа (Велимировић, 1983б: 158).

Понекад су морални захтеви које владика очекује од своје пастве, мера светитељског живота. То видимо у примеру осме беседе монахињама древнога епископа Евангела, нађене и исписане из старих манастирских архива (Велимировић, 1983б: 195). У њој он позива монаштво на такав морални подвиг, где саветује да ако као у народној изреци „*без Бога ни преко прага*“ човек у свету не сме да испушта мисао о Богу, утолико монаштво не би сме-ло „*без помисли на Бога ни један залагај да меће у уста, нити леже нити устаје, нити одлази у Цркву нити на њиву, нити пере нити везе, нити се умива нити се обува, нити са сестром растаје или састаје, нити се с киме срета нити растаје-ништа без помена имена Божијега нити без крснога знака видљивог или мисаоног*“ (Велимировић, 1983б: 208). Подсећа их на трпљење увреда и на праштање. Свестан да овакву висину моралног искуства могу изнети само појединци, јасно указује да је то мера монашког живота и да је она немогућа без непрестане молитве.

Док се психологија религије веома мало бави смрћу, хришћанско искуство има потпуно другачије виђење ствари. Сећање на смрт у хришћанској

пракси је један од основних мотива за бољи и морално испуњенији живот. Не само у смислу казне након земаљског живота која постоји у појединим религиозним круговима⁸, већ у смислу сећања на пролазност свих земаљских „задовољстава“. Изузетак чини аналитичка психологија. Аналитички теоретичари појам смрти виде као део „Јаства“ и задатак на путу индивидуације. Индивидуација имплицира сепарацију, губитак и суочавање са смртношћу и зато се тема смрти треба позиционирати и у психотерапеутској пракси.

Свестан знања, које поседују људи опредељени на монашки живот, у погледу смрти, владика је такође и свестан да је човек, речима психолога дисугестивно биће, те да му подсећање од стране једног таквог ауторитета може бити само потпора на путу монашког усавршавања и моралног уздицања. Тамошње монахиње саветује да се оне никако не плаше смрти, јер зашто би то чиниле када за њих смрт представља одлазак у лепши свет и сусрет са возљубљеним сестрама које су пре њих отишле. Да поремећену функцију моралности, у смислу егоизма, егоцентричности и одсуства позитивног друштвеног деловања у атмосфери заједнице, ове монахиње имају, ми не можемо закључити на основу тамо изречених беседа. Пре би се рекло да владика беседу упућује као подсећање, па зато сматрамо да је корисно истаћи овде пример који наводи у беседи под насловом „Поштујте једна другу“ (Велимировић, 1983б: 222). Он им говори о Преподобној Ксенији, која је као игуманија манастира, своје сестре у тешким ситуацијама ословљава са „Госпође моје и сестре“ (Велимировић, 1983б: 222) а себе називала слушкињом њиховом.

Негирање друштвених потреба је такође стање поремећене функције моралности. Међу владикиним беседама налазимо и наслов „Помози Боже свима па и мени“. Ову беседу усмерава људима који, како каже, већ по навици говоре: „Ја гледам само себе“, или чак саветују друге: „гледај само себе“ (Велимировић, 1983а: 736). Поменућемо овде да се у психологији понекад о егоизму говори као о природном нагону такозваном нагону за самоодржањем (Мартић, 2018: 225-228). По законима природе, самодржање подразумева рат против свих, што је темељно супротан став закону морала. Овакава размишљања могу бити од користи само у тренуцима када желимо да оправдамо егоистичне ставове ближњег, како не бисмо подлегли греху осуђивања. Владика се диви над овом простом али дубоком молитвом из наслова. Позива слушаоце на овакву молитву, истиче да је она јеванђељске садржине. Наглашава да је она, поготову у садашњем времену, неопходна и да је треба актуализовати.

8 Владета Јеротић говори о формама рекигијског страха. Најприсутнији је страх од судбине који се огледа у страху од свих врста претњи људском бивствовању које могу да настану у будућности (Владета, Јеротић, *Старо и ново у хришћанству*, Источник, Београд, 1996, стр. 38).

Сусрећемо се и са примером где се изриче похвала моралности реципијената. То, додуше, није чест случај када је овај пастир у питању, па овај део сматрамо важним помена. Каже да у Београду среће дух пожртвовања, родољубља и домаћински дух, нарочито код трговаца и занатлија. Попут самог Господа Исуса Христа, у различитим околностима и различитој пастви говори на разне начине. Те начине усклађује са њиховим нивоима интелигенције. Као што је и Христос некимa говорио у причама, некимa искључиво речима чуда а некимa дубоким есхатолошким темама, тако и Николај препознајући стање саговорника, чини исто.

Постоји код неких људи убеђење, да следовање моралним законима представља једну врсту слабости. Код таквих људи, се сасвим погрешно, појам храбрости идентификује са спремношћу да се нарушава друштвени поредак и закон моралности. Обрађајући се онима који робују таквој заблуди, владика износи „*Причу о вуку и јагњету*“ (Велимировић, 1983а: 616). Сећа се охридских дана, и изреке коју је тамо чуо „*као вук преко провале*“. Овде прави аналогију између Римске силе и Господа као Јагњета. Тиме указује да је храброст у добром и моралном владању а не у сили. Још једном се дотаче „*егоизма, шовинизма и империјализма*“. Пилата и Ирода упоређује са вуковима, односно онима који имају погрешну перцепцију храбрости и јунаштва, а Спаситеља са јагњетом које побеђује.

Дакле, моралност као психичка функција али и датост хришћанског богословља, представља антрополошку карактеристику склону поремећајима. Уколико би читалац Николајевих кратких докумената попут „*Разних чланака, беседа и студија*“ доносио закључке о његовом погледу на грех и покајање, без ширег сагледавања владикиног пастирског деловања, могао би погрешно да закључи како он на ове антониме има јуридикчки поглед. Саветовање у виду контекстуализације библијских перикопа и у виду примера из раног хришћанства јасно доказују да је његово поимање покајања, а самим тим и моралног препорода онтолошки оријентисано. То значи да он људско постојање не види као стајање пред одређеним нормама понашања, па преступ тих норми има за последицу грех, а грех доводи до гриже савести или до санкција, а све то опет има као последицу довођење у лош друштвени статус. Поремећено морално расуђивање и делање за Николаја је, као што видимо, директно конфронтирајуће са библијским и светоотачким учењем а последице нису само привремене, већ се оне тичу наше есхатолошке перспективе.

Закључна разматрања

Свети Николај Велимировић је као наставник – приправник у београдској богословији, поред страних језика, философије, историје, логике, предавао и психологију. Анализа његових дела указује на његово познавање психичког живота људи. Познавање психичких функција човека представља полазну тачку у изучавању психологије. Психички живот представља нераздвојиву целину али се из дидактичких разлога раздваја на психичке функције. Нераздвојивост психичких функција у пракси значи да ни једна од њих не може функционисати независно. Утицајем на морално расуђивање и делање људи, владика Николај је као резултат добијао исцељење и осталих психичких функција (емоције, мишљење, воља и тд.). Извор моралности за Николаја не постоји у природи и за њега природни закони не постоје. Свето Писмо и Свето предање су једини извор моралности. У том смислу, за њега Библија представља историјски универзални извор морала и тамошњи морални закон је свевременски и општеважећи. Синоним за поремећену моралност је грех а за морално усавршавање покајање. Обзиром да је сваки његов одговор и савет библијски утемељен, то указује на његов онтолошки став према појму греха и покајања. Морално расуђивање и делање Николај ставља и у шири социјални контекст, па тако о исходима рата нема дилему. Без обзира да ли кроз писма одговара на конкретне животне ситуације или кроз беседе, чланке и студије апелује на ширу јавност, моралност поставља као императив и предуслов за психичко здравље и духовно узрастање.

Готово је немогуће сажети анализу Николајевих дела у контексту моралности у један студијски рад. Иако је рад ограничен на неколико Николајевих дела, сматрамо неопходним додатно ангажовање и шири опсег истраживања на пољу психолошке анализе појма моралности у делима великог и Светог владике Николаја Велимировића.

Литература

- Велимировић, Николај (1983а). *Разни чланци, беседе и студије*, у Епископ Николај, Сабрана Дела, 10, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Епископ, Химелстир.
- Велимировић, Николај (1983б). *Разни чланци и беседе*, у Епископ Николај, Сабрана дела 13, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Химелстир.
- Велимировић, Николај (1983в). *Разни чланци, беседе и студије*, у Епископ Николај, Сабрана Дела, 19, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Епископ, Химелстир.

- Велимировић, Николај (1977а). *Наука о закону (номологија)*, у Епископ Николај, Сабрана Дела, 5, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Епископ, Диселдорф.
- Велимировић, Николај (1977б). *Рат и Библија*, у Епископ Николај, Сабрана Дела, 5, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Епископ, Диселдорф.
- Велимировић, Николај (1978). *Мисионарска писма*, у Епископ Николај, Сабрана Дела, 8, издање Српске православне епархије западноевропске, Лаврентије Трифуновић, Епископ, Диселдорф.
- Влахос, Јеротеј (2010). *Православна психотерапија*, Библиотека „Образ светачки“ књига 12, превод Антонина Пантелић и Зоран Буљугић, Београд.
- Јеротић, Владета (1996). *Старо и ново у хришћанству*, Источник, Београд.
- Каилбах, Вилијам (1936). *Die problematic der Religionen*, Poderborn.
- Каилбах, Вилијам (1939). *Увод у психологију религије*, Загреб.
- Катанц, Љупка. *Живот Николаја Велимировића*, Николајеве студије III бр. 5 (јануар)
- Кајтез, Илија. *Поимање рата и мира код Светог Николаја Велимировића*, српског великана, Николајеве студије I, бр.2 (јул)
- Керн, Кипријан (1997). *Пастирско богословље*, Ново Село, Братство Св. Симеона Мироточивога.
- Корнаракис, Јован (2023). *Психологија и духовни живот*, превод Дејан Јовановић, Православна Епархија нишка, Ниш.
- Лоренц, Борислав (1940). *Психологија и филозофија религије*, Геца Кон А. Д. Београд.
- Марић, Јован (1998). *Клиничка психијатрија, 7*. Прерађено и допуњено издање, издање аутора, Београд.
- Ослић, Јосип (1996). *Psihologija religije u djelu Vilima Keilbacha*, Загреб, Богословска смотра, 66(1).
- Радић, Радмила (2011). *Живот у временима*: Патријарх Гаврило Дожић (1881-1950), Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд.
- Рот, Никола (2002). *Социјална психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Рот, Никола (2004). *Опита психологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Свети Јефрем Сиријски (2013) у: *Велики старечник*, Библиотека „Образ светачки“ књига 81, превод: Лада Акад и Антонина Пантелић, Београд.
- Свети Јован Лествичник (1997). *Лествица*, Хиландарски путокази, књига 5, друго исправљено издање, манастир Хиландар.
- Свети Максим Исповедник, *Богословски и полемички списи – питања и одговори*, превод С. Јакшић, Беседа, Нови Сад
- Требјешанин, Жарко; Драгојевић, Нада; Ханак, Наташа (2015). *Увод у опиту психологију*, Универзитет у Београду Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Београд.
- Фридрих Хејлер (1923). *Das Gebet*.
- Часопис „Хришћанска заједница“, бр. 7, јул 1931.